

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*
ΕΠΙ ΤΗΣ 1900ῆ ΕΠΕΤΕΙΩ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ
ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1470-1821)

Ἀποκατάστασις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι. Τῷ 1431 ὁ σουλτάνος Μουράτ Β' (1421—1451) ἐγένετο κύριος τῆς Θεσσαλονίκης, μεγάλας προξενήσας δηώσεις καὶ καταστροφάς, ἐπὶ πολλὰς διαρκεσάσας ἡμέρας. Πρὸς τοῖς ἄλλοις κατεσκάφη ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Δημητρίου, κατετεμαχίσθη δὲ τὸ λείψανον τῆς ἁγίας Θεοδώρας τῆς μυροβλύτιδος. Μοναὶ καὶ ναοὶ μετεβλήθησαν εἰς ἄμορφα ἐρείπια, τὰ δὲ μάρμαρα αὐτῶν ἀπεστάλησαν εἰς Ἀδριανούπολιν πρὸς ἴδρυσιν βαλανείου. Τρία δὲ ἔτη μετὰ τὴν πολυθρήνητον ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), ἦτοι τῇ 4 Ἰουνίου 1456, ἡμέρᾳ Παρασκευῆ, ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν τούρκων ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ διετίαν δὲ (1458) εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν ὁ κατακτητῆς Μωάμεθ Β' θριαμβευτικῶς. Τῷ 1470 ἐξεδίωξεν οὗτος τοὺς ἐνετοὺς ἐξ Εὐβοίας καὶ ταυτοχρόνως κατέλαβε τὴν Πελοπόννησον, συμπληρώσας οὕτω τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀρνητικῶς ὠφέλησε τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ δι' αὐτῆς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν χώραν, διότι ἀπεμάκρυνε μὲν τὸν ἐπίσαστον λατινικὸν κλῆρον, ὑπεβοήθησε δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος οἱ ὀρθόδοξοι ἱεράρχαι ἀνέκτησαν τὰς θέσεις των, ἐπειδὴ δὲ ὁ κατακτητῆς ἠνέχθη τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀναγνωρίσας προνομίαν τινὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἤρξατο καὶ πάλιν, ὅσον τότε ἦτο δυγατόν, ἡ κανονικὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι.

Εἰδικὰς τινὰς προνομίας παρὰ τοῦ κατακτητοῦ ἀπέκτησε καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν. Ἐν τῇ Ἀκροπόλει παρέμεινε τουρκικὴ φρουρὰ ὑπὸ τὸν φρούραρχον «δαισάδρην» καλούμενον, ἀπεστέλλετο δὲ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ «βοεβόδας», ἦτοι ὁ διοικητῆς τῆς πόλεως καὶ ὁ δικαστῆς «καδῆς». Ἡ πόλις ἀπέλαυε σχετικῆς αὐτονομίας, ὀλίγοι δὲ τούρκοι παρέμεινον ἐν αὐτῇ.

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 160.

Ἐθεωρεῖτο ἡ πόλις κτῆμα τοῦ «κισλάραγα» τοῦ σουλτάνου, ἦτοι τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν εὐνοῦχων τοῦ σεραγίου, ὅστις ἐδέχετο εὐμενῶς τὰς αἰτήσεις τῶν κατοίκων καὶ ἐπροστάτευεν αὐτούς.

Οἱ ναοὶ τοῦ Παρθενῶνος τῆς Ἀκροπόλεως καὶ οἱ ὀπωσθήποτε ἐξέχοντες ἐν τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν, καταληφθέντες ὑπὸ τῶν τούρκων, μετεβλήθησαν εἰς τζαμιά. Ἐκτός τινων ἄλλων διεσώθη τὸ ἀρχαῖον Θεσεῖον, ὅπερ ἦτο μεταβεβλημένον εἰς ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Οὐχ ἦττον ἡ Ἐκκλησία ἤρχισε καταλαμβάνουσα διακεκριμένην θέσιν. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἐφοδιαζόμενος διὰ σουλτανικοῦ βερατίου, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μητροπολίται τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὡς πρόεδρος τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου Ἀθηνῶν, ἀπέκτησε σημαντικὴν πολιτικὴν ἰσχύν καὶ ἀπέβη ἐν μικροῦ ἔθναρχος. Ἐφερε δὲ τίτλον «Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Λεβαδείας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος» ἢ κατὰ τὸν 17 αἰῶνα «Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Καισαρείας».

Κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς τουρκοκρατίας μετὰ τὰς ἐπελθούσας ἀλλεπαλλήλους συμφορὰς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἐλάχισται ἦσαν αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἐπαρχίαι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐν αἷς συμπεριλαμβάνοντο καὶ αἱ τῆς Ἑλλάδος. Ἐξ ἀναγραφῆς τῶν ἐπισκοπῶν τῶν χρόνων ἐκείνων μανθάνομεν ὅτι ὁ Θεσσαλονίκης εἶχεν ὑφ' ἑαυτὸν ἐπισκοπὰς Κίτρον, Σερβίον, Κασσανδρείαν, Καμπανίαν, Πέτρας, Ἀρδαμερίον, Ἰερισσοῦ καὶ Ἀγίου Ὄρους, Λιτῆς, Ρεντίνης, Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου. Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου τὰς ἐπισκοπὰς Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Ζημινᾶς, Ταρσοῦ καὶ Πολυφέγγου. Ὁ Μονεμβασίας τὰς ἐπισκοπὰς Κυθηρίας, Μεθώνης, Κορώνης, Ἐλους, Μαΐνης, Ἀνδρούσης, Ζευγνῶν ἦτοι Καλαμάτας καὶ τοῦ Ρέοντος. Ὁ Ἀθηνῶν τὰς ἐπισκοπὰς Διφυλείας, Ταλαντίου, Ἀνδρου, Σκύρου, Σόλωνος, Μενδενίτζης. Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν δύο ἐπισκοπὰς Ὠλένης καὶ Κερνίτζης. Ὁ Λαρίσης τὰς ἐπισκοπὰς Δημητριάδος, Λιτζᾶ καὶ Ἀγράφων, Φαναρίου, Ζητουνίου, Θαυμακοῦ, Σταγῶν, Λοιδορικού, Γαδικίου, Ραδοβιζίου καὶ Σμαίθου. Ὁ Ναυπάκτου τὰς ἐπισκοπὰς Βενδίτισης, Ἀετοῦ, Ἀγγελφου, Ρωγῶν. Ὁ Φιλίππων τὴν ἐπισκοπὴν Ἐλευθερουπόλεως. Ὁ Ἰωαννίνων τὰς ἐπισκοπὰς Βελλάς, Βουθρωτοῦ, Γλυκέων, Δρυῖνουπόλεως, Χειμάρας. Ὁ Λακεδαιμονίας τρεῖς ἐπισκοπὰς, Ἀμυκλῶν, Καρουνόπολεως, Βρεσθένης. Καὶ τέλος ὁ Εὐρίπου τῆς Εὐβοίας τὰς ἐπισκοπὰς Ὠρεοῦ, Καρύστου, Πορθμοῦ, Αὐθῶνος, Καναλίων. Ἐν ταῖς νήσοις ὑπῆρχεν ἡ μητρόπολις Ρόδου μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Λέρνης καὶ ἡ Μυτιλήνης μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἐρισσοῦ.

Πάντως αἱ δεινὰ περιστάσεις τῆς Ἐκκλησίας συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὴν ἀραίωσιν τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ἄλλ' ἢ ἀποκατάστασις τῆς ὀρθοδόξου ἱεραρχίας μικρὸν

κατὰ μικρὸν συνεπήγαγε καὶ τὴν πύκνωσιν τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου, πολλῶ μᾶλλον ὅτε ἐξέλειπεν ὁ λατινικὸς κλήρος, ὁ καταπιέζων αὐτό. Ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀναγραφὴν τῶν ἐπισκοπῶν, ἧτις ἀναμφιβόλως δὲν εἶναι πλήρης, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν, μετὰ τὸν μητροπολίτην Μονεμβασίας ἤρχετο ὁ μητροπολίτης Λαρίσης, ἀλλ' οὗτος ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἰδ' αἰῶνος δὲν ἤδρευεν ἐν τῇ πόλει Λαρίσης. Ἐν ἀρχῇ δὲ τοῦ ἰστ' αἰῶνος συνεχωνεύθησαν μετὰ τῆς μητροπόλεως Λαρίσης αἱ ἐπισκοπαὶ Γαρδικίου, Τρίκκης καὶ Περιστεραῆς, ἀλλὰ βραδύτερον ἀπεσπίασθη ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου. Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης διέτριβεν ἐν Τρικκάλοις, ὅθεν ἐπιτοφορεῖτο Λαρίσης καὶ Τρίκκης. Ὅτε δ' ἐν ἔτει 1734 ἀπεσπίασθη καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Τρίκκης, γενομένη αὐτοτελής, ὁ Λαρίσης διέμεινεν ἐν Τυρνάβῳ, διότι ἡ Λάρισα μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν ἐλαχίστους εἶχε Χριστιανούς.

Τὴν μητρόπολιν Λαρίσης ἐν ἀρχῇ τῆς ὑπ' ὄψιν ἡμῶν περιόδου ἐλάμπρυνεν ὁ ἅγιος Βησσαρίων Β'. Γεννηθεὶς οὗτος περὶ τὸ 1490 ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Θεσσαλίας μεγάλῃ Πόρτα (τέως δήμου Αἰθίικον) ἔτυχεν ἐπιμεμελημένης ἐκκλησιαστικῆς μορφώσεως. Ὑψηρετήσας δὲ κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Λαρίσης Μᾶρκον (1499 - 1520) ἐχειροτονήθη τῷ 1515 ὑπ' αὐτοῦ ἐπίσκοπος Δομενίκου καὶ Ἐλασσόνας, ἀλλὰ μὴ γενόμενος δεκτὸς ὑπὸ τῶν κατοίκων, διωρίσθη ἔξαρχος Σταγῶν, διαδεχθεὶς τὸν Νικάνορα. Μετὰ ἑξαετίαν (1520) προήχθη εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης. Ὑπὸ τὴν ιδιότητα ταύτην ἀνέπτυξεν ὁ Βησσαρίων μεγάλην Ἐκκλησιαστικὴν δρασίαν, ἰδρύσας, πρὸς τοῖς ἄλλοις, παρὰ τὸ γενέθλιον χωρίον Μεγάλῃ Πόρτα τὴν ἱερὰν μονὴν Δουσίκου, προέβη εἰς διάφορα κοινωφελῆ ἔργα, κατασκευάσας τὴν ἐπὶ τοῦ Ἀχελώφου μεγάλην γέφυραν, καθὼς καὶ ἄλλας γεφύρας καὶ ὁδοὺς ἀνά τὴν Θεσσαλίαν. Τῷ 1529 περιώδευσε μέχρις Οὐγκροβλαχίας. Ἐπανακάμψας εἰς τὴν ἔδραν αὐτοῦ ἐξηκολούθει τὴν ἀποστολικὴν αὐτοῦ δρασίαν. Τῷ 1535 συνέταξε τὴν σωζομένην ἔτι διαθήκην του, ἀπεβίωσε δὲ τῇ 13 Σεπτεμβρίου 1540, τιμηθεὶς ὡς ἅγιος ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας'. Τὴν βιογραφίαν του συνέταξεν ὁ σύγχρονος αὐτῷ μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος (1510 - 1553). Εἶναι δὲ ὁ ἅγ. Βησσαρίων Β' μητροπολίτης Λαρίσης διάφορος τοῦ Βησσαρίωνος Α' τοῦ ἀπὸ Δημητριάδος ἐν ἔτει 1489 - 1490 προαχθέντος ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Α' (1466 - 1471, 1489 - 1491) εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης.

Γενικώτερον δέ, αἱ ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἐκκλησιαστικαὶ ἐπαρχαίαι τῆς Ἑλλάδος διηροῦντο εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Πελο-

Νίκου Α. Βέη, Prosopographisches, Hagiologisches und Kunstgeschichtliches über den hl. Bessarion den Metropolitzen von Larissa († 1540), Byzantinisch—Neugr. Jahrbücher, IV, 1923, σ. 351 ἐξ. *Σ. Λάμπρου*, Ἅγιος Βησσαρίων ὁ Λαρίσης καὶ Παχώμιος ὁ Ρουσάνος, «Ν. Ἑλληνομνήμων» Ε' 1908, σ. 290 ἐξ.

ποννήσου και τῆς Λύσεως, ὅφ' ἦν ἐνοοῦντο πᾶσαι αἱ λοιπαί. Πατριαρχικοὶ ἔξαρχοι περιώδευον συνεχῶς πρὸς εἰσπραξίν τῶν πατριαρχικῶν δικαιωμάτων, δι' ὧν ἡ Ἐκκλησία κατάρθου ν' ἀντεπεξέρχεται κατὰ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν δυναστῶν, οὐχὶ δὲ σπανίως περιώδευον αὐτοπροσώπως καὶ οἱ πατριαρχαὶ, οἳ τε τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἳ τῶν λοιπῶν θρόνων, ἰδίως δὲ τῶν Ἱεροσολύμων. Οὗτοι ἀπὸ τοῦ ἰσ' αἰῶνος εἶχον ἀποκτήσει ἐν Ἀθῆναις καὶ ἀλλαχοῦ μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου. Μέγας ἀριθμὸς τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἄλλων θρόνων προήρχετο ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Κατ' αὐτὸν ἔτι τὸν ιε' αἰῶνα πατριαρχῆς Ἀλεξανδρείας ἐχημάτισεν ὁ ἐξ Ἀθηνῶν Ἰωακεῖμ ὁ Πάνυ (1487—1567), ὃν διεδέχθησαν οἱ ἐκ Κρήτης πατριαρχαὶ Σίλβεστρος (1569—1590), Μελέτιος Πηγᾶς (1590—1601), Κύριλλος Λούκαρης (1601—1621 + 1638), Γεράσιμος Σπαρταλιώτης (1621—1636). Κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας ἐκόσμησε τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Ἱεροσολύμων μακρὰ σειρὰ ἱεραρχῶν ἐκ Δημητσάνης τῆς Πελοποννήσου, ὁ Γερμανὸς (1537—1579), ὁ Σωφρόνιος (1579—1608), ὁ Θεοφάνης (1608—1644), ὁ Δοσίθεος (1669—1707), ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς (1707—1731)¹, ὡσαύτως οἱ ἐξ Ἀθηνῶν Παρθένιος καὶ Ἐφραῖμ κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα. Τινὲς τούτων ὡς ὁ Δοσίθεος, ὁ Χρῦσανθος καὶ ὁ Ἐφραῖμ διεκρίθησαν καὶ ὡς θεολόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς.

Οὕτω μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Φράγκων, παρὰ τὰ ἐκ τῶν νέων δυναστῶν ἀνήκουστα δεινά, ἡ ἀποκατασταθεῖσα ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἠδυνήθη ν' ἀναδείξῃ ἐξ ἑαυτῆς μεγάλας πνευματικὰς δυνάμεις καὶ δι' ἑαυτὴν καὶ διὰ τὴν καθόλου ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Κέτρον τῆς ἀρχαιότητος ἐν αὐτῇ νέας πνευματικῆς κινήσεως ἀπέβη καὶ πάλιν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ τὴν ἐπὶ φραγκοκρατίας, ἀπὸ ὁρθοδόξου ἐπόψεως, ἀφάνειαν. Διακεκριμένοι ἱεράρχαι κοσμοῦσι τὸν θρόνον Ἀθηνῶν, λόγιοι ἄνδρες διδάσκουσιν ἐν τῇ πόλει εἰς ἡν βραδύτερον εἰσῆγαγε πρῶτος τὴν σπουδὴν τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ὁ Ἀθηναῖος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, διδάξας ὕστερον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ. Κατὰ τὸν ἰσ' αἰῶνα ἐν Ἀθήναις, ἀναγεννᾶται ὁ μοναχικὸς βίος καὶ δι' ἄλλων μὲν μοναχῶν, ἀλλ' ἰδίᾳ διὰ τῆς λογίας καὶ περιαικούστου μοναχῆς Φιλοθέης Μπενιζέλου (1522—1589), ἰδρυσάσης τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν (ὅπου σήμερον ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν) καὶ παραρτήματα ἐκτὸς αὐτῆς². Ἀθηναῖοι λόγιοι κληρικοὶ, ὡς ὁ Ἀθηνῶν Θεοφάνης Καρύκης (1592—1596), ὁ γενόμενος ὕστερον πατριαρχῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰργάζοντο καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἥτις πολὺ περισσότερον ἐπὶ τουρκο-

1. *Χρυσστόμου Παπαδοπούλου* (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας*, Ἀλεξάνδρεια, 1935, σ. 589 ἐξ. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ, 1910, σ. 466 ἐξ.

2. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι, 1928, σ. 52 ἐξ.

κρατίας ἀπέβη τὸ κατ' ἔξοχὴν κέντρον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἰς αὐτὸ κατέφευγον καὶ οἱ τῶν λοιπῶν θρόνων πατριάρχαι καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐρρυθμίζοντο τὰ τῆς ζωῆς τοῦ καταδυναστευομένου, ὑπὸ τοῦ ἑτεροθρήσκου κατακτητοῦ, ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀποκατασταθεῖσα μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Φράγκων καὶ ἐνωθεῖσα πάλιν μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, εὐρέθη μετὰ τοῦ πνευματικοῦ ποιμνίου αὐτῆς εἰς οἶαν δυσάρεστον θέσιν γενικῶς εὐρέθησαν καὶ τὰ λοιπὰ τμήματα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτηθείσαις χώραις. Ἐν μέσῳ τῶν φρικτῶν ἐρειπίων τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καταστροφῆς, ἐπακολουθησάσης μετὰ τὴν ἀχαρακτῆριστον καταπιεστικὴν διαγωγὴν τῶν Φράγκων, ὁ νέος κατακτητὴς δὲν κατεδίωξε μὲν συστηματικῶς τὴν θρησκείαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἢ ἔναντι ὅμως αὐτοῦ στάσις, ἐδημιούργει κίνδυνον ἐξαφανισμοῦ οὐ μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς θρησκείας τοῦ ὑποδουλωθέντος λαοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἐκαλεῖτο νὰ ἐκπληρώσῃ νέαν μεγίστην ἀποστολὴν κατὰ τὴν μεγίστην ἐκείνην περιπέτειαν αὐτοῦ.

Τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἠγέρθη ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς πολιτικῆς καταστροφῆς τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, ἵνα συνεχίζον παλαιὰν καὶ ἔνδοξον παράδοσιν περιλάβῃ πρὸ παντός, καὶ συγκρατήσῃ τοῦ ἑλληνικοῦ γένους τὴν ἐνότητα. Ἡ ἀνεπίσχετος τουρκικὴ κατάκτησις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ νήσων συνεπήγαγε τὴν ἐξωτερικὴν ἐνότητα τοῦ γένους ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ἢ δ' ἐξωτερικὴ ἐνότης συνεπήγαγε καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἐνότητα. Οὕτω δὲ συνηθύντο τὰ τέως διεσπασμένα τοῦ ἑλληνισμοῦ τμήματα. Τὸ πατριαρχεῖον ἐπεκρινώθει ἤδη μετὰ τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Πατρῶν, τῆς Κορίνθου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου, τῆς Κύπρου, τῆς Ρόδου, τῆς Κρήτης, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας, τῆς Μικρασίας δλοκλήρου. Ἐπετελεῖτο ἀληθῶς ἐν τῶν θαυμάτων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, διότι τὸ ἑλληνικὸν γένος μετὰ τὴν ἀνεκδιήγητον καταστροφὴν εὐρίσκει τοὺς τρόπους, ἵνα σωθῇ ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ πατριαρχεῖον καθίστατο σύμβολον ἐνώσεως ἐν ταῖς ἰδέαις τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, κέντρον ἐθνικῆς περισυλλογῆς.

Τὸ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου ἰδρυθὲν τουρκικὸν κράτος ἦτο μουσουλμανικὸν κράτος, στηριζόμενον ἐπὶ τῶν διατάξεων τοῦ Κορανίου. Οἱ νόμοι αὐτοῦ ἠδύναντο νὰ ἐφαρμόζωνται μόνον ἐπὶ Μουσουλμάνων. Κατ' ἀνάγκην δὲ οἱ Χριστιανοὶ ὑπήκοοι τοῦ κράτους, ἐφ' ὅσον ἐγίνοντο ἀνεκτοὶ διὰ πληρωμῆς κεφαλικοῦ φόρου, ἔμενον θρησκευτικῶς ἐλεύθεροι ὑπὸ τοὺς θρησκευτικούς των ἀρχηγούς. Τούτου ἕνεκα ὁ πορθητὴς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνεγνώρισε τὸν πατριάρχην ὡς ἐθνάρ-

χην τῶν νέων Ἑλλήνων ὑπηκόων. Τὸ πρῶτον δοθὲν εἰς τὸν πατριάρχη Γεννάδιον Σχολάριον βεράτιον δὲν διεσώθη, ἀλλ' ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν συγχρόνων χρονογράφων καὶ τῶν σφζομένων μεταγενεστέρων βερατίων, ὁ πατριάρχης εἶχεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν κληρον, τοὺς ναοὺς καὶ τὰς μονὰς μετὰ τῆς περιουσίας των, τὰ θρησκευτικά, ἐκπαιδευτικά καὶ φιλανθρωπικά καθιδρύματα. Εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συλλέγη τακτικὰς ἢ ἐκτάκτους πρὸς συντήρησίν των εἰσφορὰς καὶ ἐρρῦθμιζεν ἐλευθέρως πάντα τ' ἀφορῶντα εἰς τὸν οἰκογενειακὸν βίον τῶν Χριστιανῶν. Ὡς ἐθνάρχης ὁ πατριάρχης ἦτο ὑπεύθυνος ἔναντι τοῦ σουλτάνου διὰ τὴν ὑποταγὴν καὶ εἰρήνην τῶν Χριστιανῶν. Τὰ αὐτὰ δικαιώματα εἶχον ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν δημογερόντων. Τὸ πατριαρχικὸν ὡς καὶ τὸ ἀρχιερατικὸν δικαστήριον ἐδίκαζον ἀνεκκλήτως τὰς μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν διαφορὰς, πολλάκις δὲ καὶ τὰς μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Τούρκων διαφορὰς. Καὶ ἐδικαιοῦτο μὲν νὰ προσφύγη τις εἰς τουρκικὸν δικαστήριον, ἀλλὰ συνήθως προελαμβάνετο τοῦτο. Τὰ πρὸς ναοὺς ἢ μονὰς ἢ χάριν τῶν πτωχῶν κληροδοτήματα τῶν Χριστιανῶν ὑπεχρεοῦντο ν' ἀναγνωρίζωσι τὰ τουρκικὰ δικαστήρια, μόνον ἐν σχετικαῖς περιπτώσεσι δεχόμενα τὴν μαρτυρίαν Χριστιανοῦ. Παρ' ἐκάστῳ ἀρχιερεῖ ὑπῆρχε καὶ ἰδιαιτερος συμβολαιογράφος, διότι ὁ ἀρχιερεὺς ὑπέγραφε καὶ ἐπεκύρου πᾶν συμβόλαιον τῶν Χριστιανῶν, ὡσαύτως ὑπέγραφε καὶ ἐπεκύρου τὰς διαθήκας καὶ τὰ περὶ κηδεμονίας ἔγγραφα. Ἦτο δὲ συνήγορος τῶν Χριστιανῶν παρὰ ταῖς τουρκικαῖς ἀρχαῖς, ἀντιπρόσωπος τῶν ὑποδούλων, σύμβουλος αὐτῶν καὶ παραστάτης.

Κοινοτικὴ αὐτοδιοίκησις. Συγκεντρωμένοι ὄντες οἱ Ἕλληνες Χριστιανοὶ περὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἠδυνήθησαν ν' ἀποφύγωσι τὴν πρὸς τοὺς κατακτητὰς ἀφομοίωσιν καὶ τὸν ἐξισλαμισμὸν. Ἡ προνομιούχος θέσις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει ἐπέτρεψε καὶ τὴν κοινοτικὴν ὀργάνωσιν τῶν ὑποδούλων, διότι ἄλλως τε ὁ ἐκπορθητῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχεν ἀναγνωρίσει τὴν Ἐκκλησίαν ὡς κοινότητα, συμπεριλαμβάνουσαν πάντας τοὺς ὀρθοδόξους Χριστιανοὺς ὑπηκόους τοῦ νέου Κράτους.

Ἡ κοινοτικὴ ὀργάνωσις δὲν συνετελέσθη διὰ μιᾶς καὶ κατὰ προδιαγεγραμμένας τινὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἐξειλίχθη θαυμασίως μέχρι τέλους τοῦ 15 αἰῶνος, ἔχουσα μὲν ἐνιαχοῦ τοπικὰς τινὰς διαφορὰς ἀλλὰ γενικῶς ἐμφανιζομένη ὡς ὁμοιόμορφον σύστημα. Ἐκάστη πόλις καὶ ἕκαστον ἔτι χωρίον ἀπετέλει ἰδίαν κοινότητα, ἧς μέλη ἦσαν πάντες οἱ κάτοικοι εἴτε αὐτόχθονες εἴτε ἔξωθεν ἐλθόντες καὶ ἐγκατασταθέντες. Μεταξὺ αὐτῶν ἐθεωροῦντο «πρόκριτοι» οἱ συνεισφέροντες περισσότερα ὑπὲρ τῆς Κοινότητος, ἐξ αὐτῶν δ' ἐξελέγοντο οἱ κοινοτικοὶ ἀρχοντες, «δημογέροντες» ἢ «προεστοὶ» (τουρκιστὶ: κοτζάμπασα) καλούμενοι. Ἡ ἐκλογὴ ἐγίνετο ἐνιαυσίως συνήθως κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγ. Γεωργίου (23 Ἀπριλίου) ἐντὸς ἢ πρὸ τοῦ ναοῦ. Ἐνιαχοῦ ἢ ὑπη-

ροσία τῶν δημογερόντων παρετίνατο ἐπὶ περισσότερον χρόνον. Οἱ δημογέροντες διεχειρίζοντο τὴν κοινοτικὴν περιουσίαν, καθώριζον τοὺς δημοσίους φόρους, τοὺς ὁποίους ἕκαστος πολίτης ὄφειλε νὰ πληρώσῃ, διότι ἡ Κοινότης, καταμερίζουσα εἰς τοὺς πολίτας, ἐπλήρωνεν εἰς τὸν ἀντιπρόσωπον τῆς τουρκικῆς Κυβερνήσεως συνολικῶς τοὺς φόρους, ἐπέβαλλον δὲ καὶ ἰδίους φόρους ἢ εἰσφορὰς ὑπὲρ τῶν ἀναγκῶν τῆς Κοινότητος, ὠρίζον τὴν προσωπικὴν ἐργασίαν ἑκάστου («ἀγγαρίαν») εἰς ἐπιτέλεσιν κοινοτικῶν ἔργων, ἀντεπροσώπευον τὴν κοινότητα ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν δικαστηρίων, ἐδίδκαζον ὡς εἰρηνοδίκαι μετὰ τοῦ Ἀρχιερέως διαφόρους ὑποθέσεις, ἐπεκύρουν μετ' αὐτοῦ τὰ μεταξὺ τῶν πολιτῶν συμβόλαια, τέλος ἐθεωροῦντο καὶ ὡς ἀντιπρόσωποι τῆς Κυβερνήσεως, ἐκτελοῦντες τὰς διαταγὰς αὐτῆς παρὰ τῇ κοινότητι. Πᾶσα ἐνέργεια τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων διετέλει πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Ἐκκλησίας, πολλαχοῦ δὲ ὡς κοινοτικοὶ ἀρχόντες ἐπεκράτουν οἱ κληρικοί. Ἡ νῆσος Ὑδρα λ. χ. κατ' ἀρχὰς διωκεῖτο ὑπὸ δύο ἱερέων, οἵτινες βραδύτερον ἐξέλεγον καὶ δύο λαϊκοὺς «ἐπιτρόπους» ὡς καὶ ἓνα «γραμματικόν» διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν κοινοτικῶν ἔργων καὶ ὑποθέσεων. Τοὺς «ἐπιτρόπους» ἀντικατέστησαν δύο «δημογέροντες», ὅτε δὲ ἐξελαϊκέυθη πανταχοῦ τὸ σύστημα τῆς διοικήσεως ἐξηκολούθησαν προεξάρχοντες μεταξὺ τῶν δημογερόντων οἱ κληρικοί, ὁ οἰκονόμος ὁ σακκελάριος, ὁ σκευοφύλαξ, ὁ χαρτοφύλαξ, ὁ σακκελίων, πρῶτοι πάντων ὑπογεγραμμένοι ἐν τοῖς ἐπισήμοις ἐγγράφοις τῆς κοινότητος. Ἐνιαχοῦ, ὡς ἐν Θεσσαλίᾳ, ἡ ἐξουσία τῶν δημογερόντων ἦτο κληρονομικὴ. Αἱ κοινότητες τῶν νήσων εἶχον ἐξαιρετικὰ προνόμια, ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ναυάρχου τοῦ τουρκικοῦ στόλου («καπιτὰν πασᾶ») ἐξαιρέσει τῆς Ἀνδρου καὶ Σύρου, αἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν ἑκάστοτε εὐνοουμένην Σουλτάναν, καὶ τῆς Τήνου ἣτις ἦτο τιμᾶριον τούρκου μεγιστάνος. Διωκοῦντο δὲ καὶ αἱ νῆσοι κατὰ τὸ κοινοτικὸν σύστημα, ἔχουσαι τοὺς αἵρετοὺς αὐτῶν δημογέροντας, ἀλλὰ τινες τῶν νήσων, ὡς ἡ Ὑδρα, αἱ Σπέτσαι καὶ τὰ Ψαρά, διὰ τῆς ἀκμῆς τῆς ναυτιλίας, σχεδὸν αὐτονομούμεναι εἶχον ἑκάστη καὶ ἴδιον διοικητὴν «μπένη» ἢ «ἀρχικοτζάμπασην». Μεγάλα προνόμια εἶχον καὶ αἱ Κοινότητες τῆς Πελοποννήσου, ἀποτελούσης ἰδίαν διοικητικὴν περιφέρειαν («σαντζάκ») ὑπὸ γενικὸν διοικητὴν «Μῶρα - Βαλισί» τιτλοφορούμενον. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Πελοποννησιακῶν κοινοτήτων ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ἑκάστης Ἐπαρχίας καὶ τῇ ἔδρᾳ τοῦ τούρκου Καδῆ, ἀπετέλουν ἰδίαν ἐπαρχιακὴν συνέλευσιν, συνερχομένην τακτικῶς ἅπαξ τοῦ ἔτους ὑπὸ προεδρίαν τοῦ «βοεβόδα» (διοικητοῦ). Αὕτη ἐξέλεγε δύο μισθωτοὺς προεστοὺς τῆς Ἐπαρχίας καὶ τὸν «καψιμάλην» (ταμίαν). Ἐκτὸς τῆς ἐπαρχιακῆς συνελύσεως συνεκροτεῖτο καθ' ὄρισμένας ἐποχὰς γενικὴ συνέλευσις τῶν ἐπαρχιακῶν προεστώτων («ἀγιάνιδων») διὰ τὰ φορολογικὰ κυρίως ζητήματα, βραδύτερον δὲ ἀντεπροσωπεύετο ἡ Πελοπόννησος καὶ ἐν ΚΠόλει διὰ τριῶν ἢ τεσσάρων πληρεξουσίων («βεκίληδες τοῦ Μωρέως»)

παρά τῇ Κυβερνήσει. Ἀυτονομίας τινος ἀπῆλαυεν ἡ Μάνη, ἐν ἣ τὸ κοινοτικὸν σύστημα προσέλαβε μᾶλλον στρατιωτικὸν χαρακτήρα, προίστατο δὲ ἐκάστης κοινότητος ὁ «καπετάνιος» (ὄπλαρχηγός), διηγεῖτο δὲ ἡ Μάνη εἰς «καπετανίας», ὧν προίστατο ὁ «μπὰς καπετάν» (ἀρχικαπετάνος) καὶ βραδύτερον ὁ ἡγεμὼν τῆς Μάνης, ἔχων πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν πλὴν τῆς δικαστικῆς, διότι ἐν Μάνῃ ἀπεδίδοτο ἡ δικαιοσύνη ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν δι' αὐτοδικίας ἢ δι' ἀποφάσεων ἐν οἰκογενειακοῖς συμβουλίαις λαμβανομένων.

Ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ἡ κοινότης Ἀθηνηῶν εἶχε προνομίας τινας, ὑπαγομένη ὑπὸ τὸν «Κιζλὰρ ἄγᾶν» (ἀρχιευνούχον τοῦ σουλτανικοῦ σεραγίου) ὃν ἀντεπροσώπευεν ἐν Ἀθήναις ὁ μουσελίμης ἢ βοεβόδας ὡς διοικητῆς τῆς πόλεως, ὁ «δαισδάρης» ὡς φρούραχος τῆς Ἀκροπόλεως, ὁ Καδῆς ὡς δικαστῆς καὶ τρεῖς ἀξίωματικοί. Ἄπασα ἡ ἐξουσία τῆς Κοινότητος Ἀθηνηῶν ἀνήκειν εἰς τὸν μητροπολίτην καὶ τοὺς δημογέροντας. Ὡσαύτως διεκρίθησαν μεγάλως αἱ κοινότητες τῆς Χαλκιδικῆς τὰ «Μαδεμοχώρια», ἡ ἐν Θεσσαλίᾳ κοινότης τῶν «Ἀμπελακίων» καὶ ἄλλαι ἀλλαχοῦ κοινότητες, ἀκμάσασαι διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας. Ὑπὸ τὴν προστασίαν δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἐμορφώθησαν διάφοροι ἐπαγγελματικοὶ συνεταιρισμοὶ («ἰσνάφια») καὶ «ἀδελφάτα» πρὸς ὑποστήριξιν τῶν κοινωφελῶν ἰδρυμάτων.

Οὕτως ἀπετελέσθη περὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τῶν ὑποδούλων Χριστιανῶν πνευματικὸς καὶ ἠθικός τις ὄργανισμός, ὅστις ἠδυνήθη ν' ἀντιστῆ κατὰ τῆς μεγάλης ἐκείνης καὶ τραγικῆς περιπετείας τῆς ὑποδουλώσεως εἰς μουσουλμάνους, οἵτινες παρά τὰ θεωρητικῶς ἀνεγνωρισμένα πρόνομα μετὰ μίσους καὶ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ ἀπόβλεπον πρὸς τοὺς Χριστιανούς, καταπατοῦντες αὐθαιρέτως καὶ ὑπὸ διαφόρους προφάσεις πᾶν δίκαιον καὶ πρόνομιον αὐτῶν.

Καταπιέσεις τῶν ὑποδούλων. Ἐνεκα τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως τῶν ὑποδούλων, διατελούσης ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Ἐκκλησίας, διωργανώθη αὕτη θανμασίως ἐντὸς τοῦ τουρκικοῦ κράτους. Αἱ μεγάλα ἑλλείψεις τῆς διοικήσεως τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως ἐνίσχουν ἔτι μᾶλλον τὴν ἑλληνικὴν αὐτοδιοίκησιν. Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἀρχηγὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτείας, ἀπέβη διὰ τοὺς ὑποδούλους «αὐθέντης» καὶ «βασιλεύς», καταλαβὼν τὴν θέσιν τοῦ ἐκλιπόντος αὐτοκράτορος, ἔχων ὡς σῆμα τὸν δικέφαλον ἀετόν, περιβεβλημένος πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν μεγαλειότητα, ἐπικοινωνῶν πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν διὰ τοῦ τούρκου ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν (ρεῖτζ ἐφέντη), ἀλληλογραφῶν πρὸς τοὺς ξένους μονάρχας. Συγκεντρωμένοι ὄντες οἱ ὑπόδουλοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν, ὡς ἰδιαίτερος ὄργανισμός, ἐφαίνοντο ἀληθῶς συγκροτοῦντες κράτος ἐν κράτει.

Ἄλλὰ τὸ ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν κράτος εὗρισκετο ἐν κράτει βαρβαρότητος καὶ αὐθαιρέσις. Ὁ πατριάρχης ἦτο «δέσμιος βασιλεὺς ἐν μέσῳ δεσμίου λαοῦ». Οἱ ὑπόδουλοι διετήρησαν μὲν τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν,

ἀλλ' ἐστερήθησαν παντὸς ἀνθρωπίνου δικαιώματος. Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας καθίσταντο χάριτες ἄγραφος, ἐφ' ὅσον διὰ τὸν ξένον κατακτητὴν «ἡ αὐθαιρεσία ἦτο κανὼν καὶ ἡ ἰδιοτροπία νόμος». Ὁ προστυχὼν τοῦρκος πασᾶς ἠδύνατο δι' ἐνὸς λακτίσματος νὰ συντρίψῃ τὸ οἰκοδόμημα τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως, νὰ καταργήσῃ πᾶν προνόμιον. Ὁ ὑπόδουλος ἐθεωρεῖτο κατώτερον ὄν, ὑπόχρεως ὄν ν' ἀποδίδῃ κεφαλικὸν φόρον πρὸς ἐξαγορὰν τῆς ζωῆς του καὶ μυρίους ἄλλους φόρους τακτικούς ἢ ἐκτάκτους. Φόρος ὑπῆρχε καὶ «διὰ τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ναῶν». Ἰδιαιτεροὶ ὑπάλληλοι ἀποζῶντες ἐκ τοῦ φόρου τούτου περιήρχοντο καὶ ἐπεθεώρουν τοὺς ναοὺς. Μικρὰ τις ἂν ἐγίνετο ἐπισκευή, ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀφορμὴ κατακρημνίσεως δλοκλήρου τοῦ ναοῦ, τῆς μαστιγώσεως ἢ φυλακίσεως τῶν κατοίκων, τῆς ἐπιβαρύνσεως αὐτῶν διὰ μεγάλων χρηματικῶν προστίμων. Ὠνόμαζον δὲ οἱ τοῦρκοι τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς «στάβλους», πολλάκις δὲ εἰσῆγον τὰ ζῶά των εἰς αὐτούς. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου αἱ μοναὶ ἐνιαχοῦ εἶχον πολὺ χαμηλὰς θύρας. Πολλάκις ἡ δαπάνη διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἀδείας τῆς κυβερνήσεως πρὸς ἐπισκευὴν ναοῦ τινος ὑπερέβαινε τὴν διὰ τὴν ἐπισκευὴν ἀπαιτουμένην. Μεγάλας δαπάνας ἀπῆτει ἡ διέλευσις δημοσίου ὑπαλλήλου, διὰ χριστιανικῆς πόλεως ἢ ὁ διορισμὸς νέου διοικητοῦ ἢ ἀνωτέρου ὑπαλλήλου, διότι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἀπὸ τοῦ σουλτάνου Μουράτ Γ' (1566) ἐπώλει τὰς θέσεις διὰ πλειοδοσίας ἐπὶ ἕν ἔτος. Οἴκοθεν δ' ἐννοεῖται ὅτι ὁ δαπανῶν πρὸς κατάληψιν θέσεώς τινος τοῦρκος διοικητῆς, μεταβαίνων εἰς αὐτὴν μετὰ σμήνους ὑπαλλήλων καὶ ἀβέβαιος ὢν περὶ τῆς ἐν αὐτῇ παραμονῆς του, ἔσπευδεν ὄχι μόνον νὰ εἰσπράξῃ ὅσα ἐδαπάνησεν, ἀλλὰ καὶ νὰ πλουτήσῃ. Ἐφορολόγιε δὲ βαρύτερα πρῶτον τὸν ἀρχιερέα τοῦ τόπου καὶ τοὺς δημογέροντας. Ἀπαισιώτερος πάντων τῶν φόρων ἐπὶ πολὺν χρόνον ἦτο τὸ παιδομάζωμα διὰ τὸ τάγμα τῶν γενιτσάρων.

Οἱ πασάδες καὶ οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἠδύναντο ν' ἀφαιρέσωσιν ὄχι μόνον τὴν περιουσίαν ἀλλὰ καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὴν σύζυγον καὶ τὰς θυγατέρας καὶ τὴν ζωὴν τῶν ὑποδούλων, ζωὴν ἣτις καθίστατο ἀδιάλειπτον μαρτύριον. Ἐξαιρετικῶς μόνον κατὰ τὰς τρεῖς ἡμέρας τὸ Πάσχα εἶχον τὸ δικαίωμα οἱ Χριστιανοὶ νὰ διασκεδάζωσι δημοσίᾳ. Κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τοῦ ἔτους προσεπάθουν νὰ μὴ φαίνωνται, νὰ μὴ ἀκούωνται, ἂν συνέπιπτε νὰ συγκατοικῶσι μετὰ Τούρκων. Δὲν ἐδικαιοῦντο οἱ Χριστιανοὶ νὰ φορῶσιν ἐνδύματα χρωματιστὰ ὡς οἱ τοῦρκοι, ἀλλὰ πένθιμα ἐνδύματα, αἱ οἰκίαι των δὲν ἠδύναντο νὰ εἶναι ὑψηλότεραι τῶν οἰκιῶν τῶν γειτόνων των τούρκων ἢ νὰ ἔχωσι παράθυρον βλέπον πρὸς τουρκικὸν τζαμί, δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ ἰπεύωσιν ἢ νὰ κáθηνται διερχομένου τούρκου.

Θεωρητικῶς εἶχε παραχωρηθῆ ἰθρησκευτικὴ ἐλευθερία διὰ τῶν προνομίων, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ὑπῆρχεν ἀκήρυκτος διωγμὸς κατὰ τῆς Ἐκκλησίας. Οὐχὶ σπανίως Χριστιανοὶ ὑπεβάλλοντο εἰς φρικτὰς βασάνους καὶ

ύφρισταντο μαρτύρια διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἀλώσεως ἤρξατο μακρὰ σειρὰ νεομαρτύρων¹. Οἱ σουλτάνοι περιήρχοντο εἰς ἀνακολουθίαν πρὸς ἑαυτούς, οἰκτρῶς παραβιάζοντες τὰ προνόμια. Ἄλλ' εὐτυχῶς ἡ παραβίασις δὲν ἦτο συστηματικὴ, ὠφείλετο δὲ μᾶλλον εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν. Ἡ Ἐκκλησία διὰ μυρίων τρόπων κατώρθου νὰ προλαμβάνῃ τὴν καταστροφὴν, αὐτὴ πρώτη ὑφισταμένη τὰ πλήγματα τῆς αὐθαιρεσίας. Διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔζησαν οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ἐπὶ τουρκοκρατίας ὡς οἱ Χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων. Πατριάρχαι καὶ ἀρχιερεῖς διαρκῶς ἐπένοντο ὑποχρεούμενοι νὰ πληρῶνῳσι βαρυτάτους φόρους τακτικούς ἢ ἐκτάκτους, εἰσπραττομένους παρὰ τοῦ λαοῦ. Οἱ ἀνώτατοι λειτουργοὶ τοῦ κράτους μετεχειρίζοντο τὴν ἐξουσίαν πρὸς χρηματισμὸν, ἀπομυζῶντες πᾶσαν δύναμιν τῶν ὑποδούλων. Οἱ ἀπειθάρχητοι γενίτσαροι κύριον ἀσχολημὰ των εἶχον τὰς ἀρπαγὰς, τὰς ἀτιμώσεις, τοὺς βιασμούς. Πολλοὶ τῶν ὑποδούλων, ὅπως ἀποφεύγωσι τὰς τυραννικὰς καταπιέσεις, ἠναγκάζοντο ἐξωτερικῶς νὰ ἐκτουρκίζονται, δεχόμενοι μὲν τὸ θρησκευμα τοῦ Ἰσλάμ ἀλλ' ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς των διασφύζοντες τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Πλεῖστοι Χριστιανοὶ πολλαχοῦ τοῦ τουρκικοῦ κράτους καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐφαίνοντο ἐξωτερικῶς μουσουλμᾶνοι, ὄντες ἐν τῷ κρυπτῷ Χριστιανοί. Ἕλληνίδες κόραι ἐξηναγκάζοντο νὰ συζευγνύωνται τούρκους, ἀντιθέτως δὲ πᾶς Χριστιανὸς ἔχων σχέσεις μετὰ μουσουλμανίδος ἐξηναγκάζετο νὰ γίνῃ μουσουλμᾶνος, ἄλλως κατεδικάζετο εἰς θάνατον².

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, τοιοῦτον ὑφιστάμενον διωγμὸν, θὰ διέτρεχε μέγιστον κίνδυνον ἄνευ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν αὐτῇ δὲν εὔρε μόνον τὴν ἐξωτερικὴν του ἐνότητα, ἀλλὰ καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἐθνικῆς περισυλλογῆς, τῆς ψυχικῆς ἀναπλάσεως καὶ ἠθικῆς καθάρσεως, ἀπέκτησεν ἐθνικὴν συνείδησιν. Ἡ Ἐκκλησία διακρατοῦσα τοὺς Ἕλληνας πνευματικῶς ἐλευθέρους ἀπὸ τῶν τούρκων καὶ ἀνανεοῦσα ἐκάστοτε τὰς φθειρομένας δυνάμεις των, παρὰ πᾶσαν ἐξωτερικὴν τῶν τούρκων πίεσιν, ἀνεξωγοῦνε τὴν αὐτοσυνείδησίν των διὰ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, ὧν πιστὴ ἦτο θεματοφύλαξ, διὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Μέγας πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Κύριλλος Λούκαρις, θέλων νὰ προφυλάξῃ τοὺς ὑποδούλους ἀπὸ τῶν ξένων προπαγανδῶν, συνέταξε διάλογον ἐν ἀπλῇ γλώσσῃ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔλεγε πρὸς τοῖς ἄλλοις, «Πρέπον εἶναι, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας γνήσια παιδιὰ, ἂν ἴσως καὶ εὐρισκόμεθα ξεπεσμένοι ἀπὸ βασιλείαν, ἀπὸ πλοῦτη καὶ ἀνάπαυσιν, ὅπου ἔχει ὁ κόσμος, νὰ μὴ προδώσωμεν τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς μας». Ἄνδρας Ἕλληνας προσφωνεῖ ὁ πα-

1. Χρυσστ. Παπαδοπούλου (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Οἱ Νεομάρτυρες, Ἀθήναι, 1934².

2. R. M. Dawkins, The crypto-christians of Turkey, «Byzantion» VIII, 1933, σ. 247 - 275.

τριαρχῆς τοὺς ὑποδούλους, ζητῶν νὰ διασώσῃ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς των. Εἶναι δ' εὐνόητον τί τοῦτο ἐσήμαινεν. Ὁ δὲ Κρής διδάσκαλος Φραγκίσκος Σκοῦφος ἐν τῇ «Ρητορικῇ» του συμπεριέλαβε δέξιν πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔλεγε : «Φωνάζει ἀπὸ τὴν Κρήτην ὁ Ἀνδρέας καὶ σὲ παρακαλεῖ νὰ ἐξολοθρεύσῃς τοὺς Ἀγαρηνοὺς λύκους... φωνάζει ἀπὸ τὴν πόλιν ἕνας Χρυσόστομος καὶ σὲ παρακαλεῖ νὰ μὴ κυριεύηται ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Υἱοῦ ἑκείνῃ ἡ χώρα ὁποῦ μίαν φορὰν ἀφιερῶθη τῆς Μητρὸς καὶ Παρθένου, φωνάζει ἡ Αἰκατερίνα δείχνοντάς σου τὸν τροχὸν εἰς τὸν ὁποῖον ἐμαρτύρησε, σὲ παρακαλεῖ ὁ τροχὸς πάλιν τῆς τύχης νὰ γυρίσῃ διὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, φωνάζουσιν οἱ Ἰγνάτιοι ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, οἱ Πολύκαρποι ἀπὸ τὴν Σμύρνην, οἱ Διονύσιοι ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, οἱ Σπυρίδωνες ἀπὸ τὴν Κύπρον καὶ δείχνοντάς σου τοὺς λέοντας ὁποῦ τοὺς ἐξέσχισαν, τὰ σίδερα ὁποῦ τοὺς ἐθέρισαν, ἐλπίζουσιν ἀπὸ τὴν ἄκραν σου εὐσπλαγχνίαν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ ὅλης τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀπολύτρωσιν». Ἡ συγκινητικὴ αὕτη εὐχὴ τοῦ Σκούφου, ἣν ἐπανέλαβε βραδύτερον ὁ Ἡλίας Μηνιάτης, παραστήσας ζωηρότατα τὸ μαρτύριον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, καταδεικνύει πόσον εὐρὺς ἦτο ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς ὀρίζων, περιλαμβάνων πάσας τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Τὰ παλαιὰ τοπικὰ ὄρια ἤρθησαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ αἱ ἀπόπειραι πρὸς ἀπελευθέρωσιν. Κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὑπεθάλλετο ἡ ἰδέα τῆς ἀπελευθερώσεως, ἔνεκα δὲ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων λόγων ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς ἐπρωτοστάτει ἢ ἐνεργῶς συμμετεῖχε πάσης ἀπελευθερωτικῆς κινήσεως. Οὕτω πρῶτος ἠγήθη ἐν Θεσσαλίᾳ τολμηρᾶς ἐπαναστάσεως ἐν τέλει τοῦ 1600 ὁ μητροπολίτης Λαρίσης—Τρίκκης Διονύσιος Β' ὁ Φιλόσοφος († 1611)¹, ὁ ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τῶν ἄλλων ἐχθρῶν του ἀποκληθεὶς Σκυλόσοφος. Ἀποτυχούσης τῆς θεσσαλικῆς ἐκείνης ἐπαναστάσεως οἱ τοῦρκοι ἐξεδικήθησαν ἀγρίως τοὺς Χριστιανούς. Πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπέστη τότε μαρτυρικὸν θάνατον ὁ ἐπίσκοπος Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου Σεραφεῖμ († 1601), ἐθανατώθησαν δὲ καὶ ἕτεροι ἀρχιερεῖς καὶ κληρικοί. Διαφυγὸν ὁ Διονύσιος κατέφυγεν εἰς τὴν Δύσιν, συννενοηθεὶς δὲ μετὰ τῶν περὶ τὸν Δοῦκα τοῦ Νεβέρ Κάρολον Γονζάγαν, ἔχοντα κληρονομικὰς ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν Παλαιολόγων, προὐκάλεσε τῷ 1611 καὶ ἠπειρωτικὴν ἐπανάστασιν ἐν Ἰωαννίνοις. Ἀλλ' ἀποτυχὼν πάλιν, συνεπεῖα προώρου ἐξεγέρσεως ἢ προδοσίας, καὶ συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν τούρκων, ἐξεδάσθη ζῶν καὶ ἀπεστάλη πρὸς τὸν σουλτάνον εἰς Κωνσταντινούπολιν.

1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* (Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), Ὁ Λαρίσης· Τρίκκης Διονύσιος Β' ὁ «Φιλόσοφος», ὁ γλευαστικῶς ἐπικληθεὶς «Σκυλόσοφος», περιοδ. «Ἠπειρ. Χρονικά» Η' (1933) σ. 150·188. Καὶ ἀνάτυπον.

Εἰς τὰς ὑποκινήσεις τοῦ Γονζάγα θαρρήσαντες ἐξηγέρθησαν πρὸς κατάλυσιν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ὁ μητροπολίτης Λακεδαίμονος Χρῦσανθος Λάσκαρις καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μάνης Νεόφυτος μετ' ἄλλων προκρίτων Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου. Εἰς τὴν ἐξέγερσιν προσεχώρησαν καὶ οἱ μητροπολίται Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Γαβριήλ, ὁ Ἰωαννίνων, ὁ Δυρραχίου Χαρίτων, ὁ Τορνόβου τῆς Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης καὶ ὁ λόγιος Ἀθηναῖος Λεονάρδος Φιλαρᾶς. Υἱοθέτησε δὲ τὸ κίνημα καὶ ὁ πρῶν Πατρῶν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Τιμόθεος Β' (1612—1620). Ἄλλ' οἱ δυτικοὶ δυστυχῶς ἐγκατέλιπον τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸ κίνημα ἐκεῖνο ἀπέτυχεν, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἀποτυχίας ταύτης ὑπῆρξαν αἱ καταπιέσεις τῶν ὑποδούλων.

Ἰδιαζόντως κατεπιέσθησαν καὶ ἐξηναγκάσθησαν πρὸς ἐξώμοσιν οἱ κάτοικοι τῆς Ἡπείρου, κατηγορηθέντες ὅτι συνεννοοῦντο μετὰ τῶν δυτικῶν. Τότε δ' ἐξισλαμίσθησαν οἱ ἐν τῷ τουρκικῷ στρατῷ ὑπηρετοῦντες σπαχῆδες. Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἐθνάρχαι τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, ἐστράφησαν πρὸς τὴν Ρωσίαν, ζητήσαντες ν' ἀναδείξωσιν αὐτὴν εἰς κράτος μέγα, πρὸς προστασίαν τῶν καταδυναστευομένων. Ἰδιαζόντως εἰργάσθη πρὸς τοῦτο ὁ ἐκ Κρήτης καταγόμενος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ εἶτα Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις († 1638), ὅστις καὶ μαρτυρικὸν ὑπέστη θάνατον, καταδιωχθεὶς ὑπὸ τῶν Ἰησουϊτῶν. Ἐν τέλει ἐπέτυχον αἱ προσπάθειαι ἐκεῖναι τῶν πατριαρχῶν καὶ ἡ ὀρθόδοξος Ρωσία ἤρξατο ἐνδιαφερομένη περὶ τῶν ὁμοδόξων ὑποδούλων.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ὀρθόδοξοι ἡγεμόνες Μολδαβίας καὶ Βλαχίας ἐφαίνοντο γενναῖοι προστατᾶται τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὑποδούλων. Ἰδίως ἐν τούτῳ διεκρίθη ὁ ἡγεμὼν Βλαχίας Βασίλειος (1634—1654). Ἄλλ' ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ λαοῦ ἦτο πάντοτε δεινὴ. Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας κατεπατοῦντο εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε λ. χ. ἐπὶ πατριάρχου Νεοφύτου Γ' (1636—1637) ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Γαβριήλ βιαίως ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ πρῶν Κορίνθου Κυρίλλου, τὴν δὲ πρᾶξιν τῆς μεταθέσεως ὑπέγραψαν πέντε ἀρχιερεῖς καὶ τρεῖς Τοῦρκοι! Μόλις δὲ ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α' (1639—1644) κατέστη δυνατὸν ν' ἀκυρωθῇ ἡ ἀσεβὴς ἐκείνη πρᾶξις. Ὁ διάδοχος τοῦ Παρθενίου Α', ἐξορισθέντος εἰς Κύπρον, Παρθένιος Β' τῇ 16 Μαΐου 1650 ἐστραγγαλίσθη ὑπὸ τῶν τούρκων. Ὁμοίως τῇ 14 Μαρτίου 1657 ἀπηγχονίσθη καὶ ὁ Παρθένιος Γ', κατηγορηθεὶς ὅτι συνεννοεῖτο μετὰ τῶν ρώσων, ἐπέβαλε δὲ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη βιαίως ὡς πατριάρχην τὸν Γάνου καὶ Χώρας μητροπολίτην Γαβριήλ (1657). Ἄλλὰ καὶ οὗτος μετὰ δώδεκα μόνον ἡμερῶν πατριαρχεῖαν κατηγορηθεὶς ὅτι ἐβάπτισε μωαμεθανόν, ἐξωρίσθη εἰς Πηροῦσσαν καὶ ἐκεῖ τῇ 3 Δεκεμβρίου 1659 ἀπηγχονίσθη.

Τῷ 1645, μαθὼν ὁ σουλτάνος Ἰμβραήμ Α' (1640—1689) ὅτι ἐνετικὸς στόλος προσεγγίσας εἰς Πάτρας, Μεθώνην καὶ Κορώνην, συνέλαβεν αἰχμα-

λώτους τούρκους τινάς, διέταξεν ἐν τῇ ὀργῇ του σφαγὴν ὄλων τῶν Χριστιανῶν, μόλις δὲ συνεκρατήθη ἀπὸ τοῦ φονικοῦ τούτου βουλευμάτος ὑπὸ τοῦ μουφτῆ Ἐβουσαῖτ. Πλείστοι δὲ Χριστιανοὶ κατεσφάγησαν κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης. Μεγάλῃ πίεσις ἤσκειτο περὶ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχὴν διὰ τῆς αὐξήσεως τῶν φόρων, ἐπιβληθέντων καὶ ἐπὶ τῶν μονῶν. Πολλαχοῦ ἐξηγέρθησαν οἱ Ἕλληνες, προτροπόμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἐνετῶν. Ὁ μητροπολίτης Κεφαλληνίας Τιμόθεος Τυπάλδος συμμετέσχε τῆς ἐξεγέρσεως μετὰ σώματος 150 κληρικῶν. Ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος παρουσιάσθησαν μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἕτεροι ἐπίσκοποι, ὡς ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, ὁ Θηβῶν Ἱεροθέος, ὁ Λαρίσης Μακάριος, ὁ Εὐβοίας Ἀμβρόσιος. Ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, ἐκδιώξας τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς Παρνασσίδος, μετέβη εἰς Κόρινθον πρὸς τὸν Μοροζίνην. Ταυτοχρόνως ὁ περιφανὴς ρήτωρ Ἡλίας Μηνιάτης ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τοῦ ἐν Ἐνετίᾳ ἑλληνικοῦ ναοῦ προέτρεπε τοὺς Ἕλληνας εἰς ἐξέγερσιν. Ἀλλὰ, δυστυχῶς, αἱ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων διεψεύσθησαν, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἀποτυχίας καὶ ταύτης τῆς ἐξεγέρσεως ὑπῆρξαν καταπιέσεις τοῦ λαοῦ. Τότε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον καὶ ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Ζαχαρίας. Ἡ Ἐκκλησία παρέστη καὶ πάλιν παρήγορος μήτηρ, στηρίζουσα τὸν λαὸν ἐν τῇ πίστει καὶ τῇ ἐλπίδι. Ὁ Ἡλίας Μηνιάτης εἰργάσθη ὕστερον ὡς ἱεροκέρυξ καὶ διδάσκαλος ἐν τῇ πατριδί του Κεφαλληνία, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ζακύνθῳ καὶ τέλος ὡς ἐπίσκοπος Κερνίκης καὶ Καλαβρῦτων († 1714). Συνέγραψε καὶ κατὰ τῶν λατίνων, διότι, δυστυχῶς, ἐν μέσῳ τῶν φρικτῶν καταπιέσεων τῶν Ἑλλήνων παρὰ τῶν τούρκων ἠγωνίζοντο καὶ οἱ ἑτερόδοξοι τῆς Δύσεως, ἵν' ἀποσπᾶσθωσιν αὐτοὺς διὰ τοῦ προσηλυτισμοῦ ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας.

Αἱ ἐπεμβάσεις τῶν Δυτικῶν. Αἱ ἐπεμβάσεις αὐτῶν ἀπεσκοποῦν κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Χριστιανῶν, καίτοι ὁ πάπας Ρώμης Πῖος Β' (1458 - 1464) προέβη καὶ εἰς προσπάσεις πρὸς τὸν πορθητὴν Κωνσταντινουπόλεως Μεχμέτ Β', ὅπως δεχθῆ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἀναγνωρισθῆ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. «Δύο ρανίδες ὕδατος καὶ τὸ πᾶν εὐδοῦται» ἔγραψεν ὁ πάπας. Ἀλλ' ὕστερον ἐπεδίωξαν τὸν προσηλυτισμὸν τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ὠφελούμενοι ἐκ τῆς μεγάλης αὐτῶν συμφορᾶς τῆς δουλείας. Εἰς τοῦτο ἐβροήθουν καὶ οἱ ἐκπατρισθέντες λόγιοι Ἕλληνες, οἵτινες εὔρον προστασίαν παρὰ τοῖς πάπαις τῆς Ρώμης καὶ οἵτινες μετὰ τὴν πολιτικὴν καταστροφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἐθῶρον ἄσκοπον τὴν περαιτέρω ἀντίδρασιν κατὰ τῶν προσηλυτευτικῶν τοῦ παπισμοῦ ἐνεργειῶν. Ὁ πάπας Πῖος Β' ὑπεχρέου πάντας τοὺς Ἕλληνας ἐπισκόπους τῶν ἐνετοκρατουμένων ἑλληνικῶν χωρῶν, ὅπως υπογράψωσι καὶ ἐφαρμόζωσι τὸν ὄρον τῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου. Ὁ Πῖος Β' ἀνηγόρευσε καὶ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸν Ἰσίδωρον Ρωσίας τὸν πολὺν Βησσαρίωνα, ὅστις ἐκθύμως ὑπεστήριξε τὰς παπικὰς βλέψεις μετὰ πολλῶν ἑλλήνων συνεργατῶν

καὶ ὁμοφρόνων. Ἐν Ρώμῃ εὐρίσκετο καὶ ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, ἀδελφὸς τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος, ἀνακομίσας ἐκεῖ, ὡς εἶπομεν, ἐκ Πατρῶν τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου τὰ λείψανα, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Θωμᾶ († 1465) ὁ πάππς ἀνέλαβεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του τοὺς Ἑλληνας βασιλοπαιδας. Τούτων ὁ Μανουήλ, νεώτερος υἱὸς τοῦ Θωμᾶ, μὴ ἀνεχόμενος τὴν θρησκευτικὴν δουλείαν, εἰς ἣν ὑπεβλήθη, προὔτιμησε νὰ καταφύγῃ πρὸς τὸν τοῦρκον σουλτᾶνον Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πρεσβύτερος ἀδελφὸς του Ἀνδρέας ἀνεγνωρίσθη Δεσπότης Πελοποννήσου, χωρὶς ὁμως νὰ δυνηθῆ ὅπως ἀνακτήσῃ αὐτήν, ἡ δὲ ἀδελφή του Ζωή, χρηθεύσασα ἐκ πρώτου γάμου, συνεζεύχθη τὸν ρῶσον τσάρον τῆς Μόσχας Ἰωάννην Γ' (1402 — 1505), μετονομασθεῖσα Σοφία. Εἰς τὸν γάμον τοῦτον συνετέλεσεν ὁ Βησσαρίων, ἀποθανὼν μετὰ τινα ἔτη († 1472) ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ θαυμασμοῦ διὰ τὴν ἔκτακτον πολυμάθειαν καὶ τὰς πολλὰς ἀρετάς, ὑφ' ὧν ἔκοσμεῖτο.

Αἱ ἐπεμβάσεις τοῦ πάπα προὔκालον πολλαχοῦ ταραχάς, ὡς συνέβη ἐν Ρόδῳ τῷ 1474, καὶ ἰδίως ἐν Κρήτῃ, ὅπου κατὰ τῶν δυστροπούντων Ἑλλήνων ἐγένετο χρῆσις καὶ τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως. Διὰ τῶν βιαιῶν ἐκείνων ἐνεργειῶν μᾶλλον ἐνισχύετο ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ πάπα. Κέντρον τῆς ἀντιδράσεως ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις. Οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχαι προσεπάθουν νὰ συγκροτήσωσι τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἐν τῇ ὀρθοδοξίᾳ. Ὁ πατριάρχης Μάξιμος Γ' (1477—1481) διεμαρτυρήθη καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν δόγγη τῆς Ἑνετίας Ἰωάννην Μοσενίγον, ζητήσας τὴν περιστολὴν τῶν φανατικῶν λατίνων κληρικῶν καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ἐν Κρήτῃ, Μεθώνῃ καὶ Κορῶνῃ δικαιομάτων τοῦ πατριαρχείου. Συνεκάλεσε δὲ καὶ σύνοδον μεγάλην ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπὶ διειτίαν (1482 — 1484) ἐργασθεῖσαν, πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὀρθοδοξίας.

Μετὰ τινα ἔτη ἐξηγέρθη ἐν τῇ Δύσει ἡ μεγάλη θρησκευτικὴ ἐπαναστάσις τοῦ Λουθήρου, ζητήσασα μὲν τὴν ριζικὴν μεταρρύθμισιν τῆς Ἐκκλησίας ἀλλ' ἐκτραπέισα εἰς πεπλανημένας ἀκρότητας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι λίαν ἐνωρίς κατεδηλώθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν ἀντίθεσις, συνέγραψε δὲ κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα εἰδικὴν κατὰ Λουθήρου πραγματείαν ὁ διαπρεπὴς Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσσᾶνος († 1553). Ὡσαύτως εἶναι ἀληθὲς ὅτι τινὲς μὲν τῶν ἑλλογίμων ἑλλήνων, ὡς ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης († 1535), ὁ καὶ Μονεμβασίας γενόμενος ἐπίσκοπος, μετὰ φανατισμοῦ εἰργάζοντο ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἕτεροι δέ, ὡς ὁ Κερκυραῖος Ἀντώνιος Ἐπαρχος († 1570), κατελάμβανον μεσάζουσάν τινα θέσιν μεταξὺ τοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ τοῦ παπισμοῦ ἢ εἰργάζοντο ὑπὲρ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν παπῶν Ρώμης, ἀλλ' ἕτεροι πάλιν Ἑλληνες ἢ μετὰ συμπαθείας ἀπειδὸν πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν ἢ ἀναφανδὸν ὑπὲρ αὐτοῦ ἐτάχθησαν, ὡς ὁ Κρής Φραγκῖσκος Πόρτος († 1581), ὁ Σάμιος Βασιλικὸς

Ἡρακλείδης († 1563) καὶ ἄλλοι. Τοῦτο δὲ συνέπεσε πρὸς τὰς ἀπαρχὰς τῆς πνευματικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀναγεννήσεως ἣτις κατεδηλώθη ἐν τοῖς μάλιστα ἐπὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Β' (1546 — 1555), πρὸς ὃν θερμοῶς ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἔγραψεν ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος, καὶ Ἰωάσαφ τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1555 — 1565), πρὸς ὃν ὁσαύτως ἔγραψεν ὁ Ἐπαρχος. Ὁ Ἰωάσαφ ἐκ τῶν σπουδαίων αὐτοῦ μελημάτων ἐθεώρησε τὴν παιδείαν, προσκαλέσας εἰς Κωνσταντινούπολιν ἄλλους τε καὶ τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν μετὰ τοῦ υἱοῦ του Θεοδοσίου ἐκ Ναυπλίου ὅπως διδάξωσιν.

Ἐν τῇ ἀρξαμένη ταύτῃ κινήσει εὐκόλος ἦτο ἡ πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν προσέγγις τῶν Ἑλλήνων, πολλῶ μᾶλλον ὅτι οἱ κορυφαῖοι αὐτοῦ διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας συνεδέοντο πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Μελάγχθων ἠφιθμει μεταξὺ τούτων πολλοὺς φίλους. Ἄλλ' ἀξιοσημείωτον ὅτι τὴν πρὸς ἑγγυτέραν καὶ ἀμειωτέραν γνῶσιν τοῦ προτεσταντισμοῦ πρωτοβουλίαν λαμβάνει τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ ἀποστέλλει εἰς Βιτιεμβέργην, τὴν κοιτίδα τοῦ προτεσταντισμοῦ, τὸν Θεσσαλονικέα διάκονον Δημήτριον Μυσόν, οὗτος δ' ἐπανακάμψας τῷ 1559 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐκόμισε πρὸς τὸν πατριάρχην τὴν «Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν» τῶν προτεσταντῶν ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει μετ' ἐπιστολῆς τοῦ Μελάγχθονος. Αἱ πληροφορίες τοῦ Δημητρίου Μυσοῦ καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς «Αὐγουσταίας Ὁμολογίας» ἔπεισαν τοὺς ἡμετέρους ὅτι δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἔνωσις τῶν προτεσταντῶν μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ Ἰάκωβος Βασιλικός¹, ἰσχυριζόμενος ὅτι κατήγετο ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἡρακλείδων, διὰ παραβόλων ἐγχειρημάτων γενόμενος ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας, ἔγραψε πρὸς τὸν πατριάρχην καὶ πρὸς τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν, ὅτι ἠλιζε ν' ἀνακτήσῃ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ἐσκόπει νὰ εἰσαγάγῃ καὶ τὸν προτεσταντισμὸν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅθεν προκαλέσας τὰς δυσαρεσκείας τῶν ὑπηκόων του εὔρεν οἰκτρὸν τέλος. Ταυτοχρόνως ἐν Χίῳ ὁ Ἰάκωβος Παλαιολόγος διέδωκε τὰς προτεσταντικὰς ἰδέας μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν τούρκων, ἀλλ' ἄνευ σοβαρῶν ἀποτεσμάτων.

Ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία παρακολουθοῦσα τὴν προσέγγισιν τῶν προτεσταντῶν πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους, ἐνέτεινε τὰς προσπαθείας της πρὸς ἐπικράτησιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καταλαβὼν τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας, μετὰ φανατισμοῦ εἰργάσθη, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, προέβη δὲ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παχώμιος Α' (1504—1513

1. Δ. Π. Πασχάλη Ἰάκωβος Βασιλικός Ἡρακλείδης κλ. Ἀθήναι, Ἀνατολ. ἐκ τοῦ Ἡμερολ. τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1936, σελ. 243 ἐξ.

τό β') εἰς καθαίρεισιν αὐτοῦ καὶ ἀφορισμόν¹. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης μετέβη τότε εἰς Ἑνετίαν, ἧς συνετάραξε τὴν ἐλληνικὴν κοινότητα. Ὁ πάπας Λέων Ι' (1513—1521) ζητῶν νὰ ἐλκύσῃ τοὺς Ἑλληνας, ὑπεστήριζεν ἐκθύμως τὰ ἐλληνικὰ γράμματα. Τῷ 1516 ἵδρυσεν ἐν Ρώμῃ ἐλληνικὸν γυμνάσιον, ἐν ᾧ ἐδίδαξεν ὁ πολὺς Ἰανὸς Λάσκαρις († 1515), ἔχων συνεργάτην τὸν Μάρκον Μουσοῦρον († 1517), γενόμενον ὕστερον ἐπίσκοπον Μονεμβασίας. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καὶ πάλιν εἰς Ἑνετίαν τῷ 1534 μεταβάς προὐκάλεσε νέους θορύβους μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων διὰ τοῦ ὑπὲρ τοῦ παπισμοῦ φανατισμοῦ του. Πρὸς τοῖς ἄλλοις προὐκάλεσε παρὰ τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν τὴν φυλάκισιν τοῦ ἀντιδρωῦτος κατ' αὐτοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου, κληρικοῦ ἐκ Κερκύρας. Ὁ Καρτᾶνος ἐν τῇ φυλακῇ εὐρισκόμενος ἐξεπόνησεν εἰς βάρβαρον ἐλληνικὸν ἰδίωμα μετάφρασιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ «Ἱερὰν Ἱστορίαν» πολλὰς παρενείρας ἐν αὐτῇ κακοδοξίας, καθ' ὧν ἀντεπεξῆλθεν ὁ Παχώμιος Ρουσαῖνος. Ἐὰς ἐνεργείας τοῦ Ἀποστόλη ὑπὲρ τοῦ παπισμοῦ ἐξηκολούθησαν οἱ Ἑλληνες ἐφημέριοι τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος Ἑνετίας, ὁ Νικόλαος Τριζέντης καὶ ὁ Ἀναστάσιος Πορφύριος, μετὰ μείζονος δὲ φανατισμοῦ εἰργάζοντο οἱ λατινοὶ κληρικοί, ζητοῦντες νὰ ἐπιβάλωσιν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τὸν ὅρον τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου. Πρὸς κατευνασμόν τῶν ταραχῶν τῆς ἐν Ἑνετίᾳ κοινότητος ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος Β' (1546—1555) ἀπέστειλε τῷ 1546 τὸν μητροπολιτὴν Καισαρείας Μητροφάνη, ὅστις ὅμως, δυστυχῶς, οὐχὶ μόνον τὸν ἐλληνικὸν ναὸν παρέδωκεν εἰς τοὺς λατινόφρονας, ἀλλὰ καὶ εἰς Ρώμην μεταβάς ἐδέχθη τὸν ὅρον τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου καὶ ἠνώθη μετὰ τοῦ πάπα. Τὸ σκάνδαλον τοῦτο γνωσθὲν συνετάραξε τὸν ὀρθόδοξον ἐλληνικὸν λαόν, κατὰ Νοέμβριον δὲ τοῦ 1547 συνελθόντες οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχιερεῖς ἀπεδοκίμασαν τὴν πρᾶξιν τοῦ Μητροφάνους.

(Συνεχίζεται)

1. Ὁ κατ' Ἀρσενίου Ἀποστόλη ἀφορισμὸς τοῦ πατριάρχου Παχωμίου Α' Σπ. Δάμπρου, «Ν. Ἑλληνομνήμων» Γ' 1906, σ. 56 ἔξ.